

Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine

Ilijas Hadžibegović

U službenim izvještajima austrougarskih vlasti svih instanci gledano je na događaje u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine kao na pojave koje su unesene izvana. Prema tim izvještajima, strani uticaji pokreću i vežu crvenom niti sva istupanja radništva od zahtjeva za povećanje zarada i skraćenje radnog vremena do štrajkova i organizacionog uobličavanja. Tako su počeci radničkog pokreta u ovoj zemlji ocijenjeni kao rezultat pojačanih socijalističkih strujanja u Evropi.

Ovakva shvatanja austrougarskih vlasti o stranim uticajima u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu nisu ostala bez tragova kod pojedinih autora koji su se osvrtnali na ovo pitanje, a koje bismo mogli podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine autori koji smatraju da su organizovanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini počeli strani radnici.⁴⁾ Ovakav zaključak oni su izvodili polazeći od socijalne i kvalifikacione strukture cjelokupnog bosanskohercegovačkog radništva. Ogromnu većinu kvalifikovanog radništva u industriji i modernim zanatima sačinjavali su strani radnici. Oni su dolazili iz ekonomski i kulturno znatno razvijenijih oblasti u kojima je i radnički pokret već bio dostigao relativno visok stepen organizovanosti. To upućuje na zaključak da je većina tog radništva bila organizovana prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu i da je u mjestima svog novog zaposlenja odmah pristupila osnivanju sindikalnih i drugih radničkih udruženja. U drugu grupu spadaju

⁴⁾ Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb 1933, str. 324; Nikola Vukojević, Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908. Sarajevo 1908, str. 4; Petar F. Sugar, Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918, Washington 1963, str. 174—175; Stojan Kesić, Srpska socijal-demokratija prema radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1908. godine, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova br. 2, Beograd 1965, str. 7—37; S. Kesić, Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini, materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama« — Osijek 1967, Slavonski Brod 1969, str. 291—315.

autori²⁾ koji smatraju da su radnički pokret počeli organizovati domaći radnici koji su u potrazi za poslom odlazili u razvijenije susjedne i srednjoevropske zemlje i nakon izvjesnog vremena vraćali se u Bosnu i Hercegovinu. Ova kategorija radništva po svojim karakteristikama veoma je slična stranim kvalifikovanim radnicima.

Nužno je napomenuti da ove dvije grupe autora nisu oštro podijeljene i da većina autora uzima u obzir obje kategorije radništva. One se razlikuju po tome što daju primaran značaj jednoj ili drugoj kategoriji. Ako se posmatra stvarni proces početnog organizovanja bosansko-hercegovačkog radništva, onda nije moguće postavljati pitanje koja ga je od ovih kategorija radništva počela, a još je manje moguće stvarati sigurne zaključke o tome. Postojeća arhivska građa nudi ograničene mogućnosti za utvrđivanje broja i strukture stranog radništva, a mogućnosti su još manje kad je riječ o razmatranju aktivnosti ove kategorije radništva na formiranju modernog radničkog pokreta i širenju socijalističkih ideja. Takođe je nemoguće donositi pouzdane zaključke o ulozi domaćih radnika koji se vraćaju u Bosnu i Hercegovinu nakon boravka u drugim zemljama. Ne samo što nedostaju podaci o migracijama ove radne snage van Bosne i Hercegovine već su malobrojni i škrti podaci o njihovoj aktivnosti po povratku u ovu zemlju.

Razloge za ovakvo stanje treba tražiti, prije svega, u stavu austro-ugarskih vlasti prema radničkom pokretu uopšte i posebno u njihovom stvarnom strahu od širenja socijalističkih ideja. Taj stalno prisutni strah rađao je strogu cenzuru koja je onemogućavala radničku štampu i rasturanje propagandne literature. To je bio i osnovni razlog da se usmena agitacija odvijala u strogoj ilegalnosti ostavljajući iza sebe veoma malo pisanih tragova.

Cilj ovoga rada jeste da, na osnovu podataka koje nudi arhivska građa i onovremena radnička štampa, doprinese razmatranju uloge stranog radništva u širenju socijalističkih ideja i organizovanju radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine.

* * *

Strano radništvo dolazi u Bosnu i Hercegovinu neposredno poslije okupacije 1878. godine i predstavlja veoma heterogenu socijalnu tvorevinu. Već u avgustu 1879. godine u rudnicima uglja u Livnu i Kupresu spominju se rudari iz Sagora u Kranjskoj, a sedmog novembra iste godine mjesna komanda iz Broda javlja Zemaljskoj vladi u Sarajevo da jedan činovnik i 20 rudara stižu 8. novembra u Kiseljak. Deset dana kasnije spominje se »preko 22 rudara iz Idrije«.³⁾ U početnom periodu nije moguće utvrditi koliko je bilo stranih radnika, jer o tome nije vođena evidencija. Biro za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija (rudarsko odjeljenje) dao je, 1894. godine, podatke o broju radnika u preduzećima D. Tuzla, Vareš, Vrelo Guber, bušotina Vilenica i Donja Lašva. U ukupnom broju od 1.002 radnika stranih rad-

²⁾ Sreten Jakšić, Osnivači radničkog pokreta u Bosni »Snaga« V/1932, br. 2, str. 2—3; Jovo Jakšić, Memoari, Memoarska građa — Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 15—16; Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine, Sarajevo, 1955, str. 56—57.

³⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905. Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Beograd 1956, dok. 2, 3 str. 315—317. (U daljem tekstu Građa...).

nika bilo je 277 (oko 27%⁴). Od ove godine strani radnici se sve češće odvajaju u iskazivanju broja radnika. U aktu Zajedničkog ministarstva finansija od 25. maja 1894. godine, koji je upućen upravi solane u D. Tuzli govori se o stranom radništvu: »[...] broj zaposlenih stranih radnika u rudniku Kreka iznosio je 1892. 25—30%, dok se taj broj popeo početkom 1893. na 40, a krajem 1893. na 45%, da bi u posljednje doba ponovo pao na 40%. Nasuprot tome, kod rudnika uglja Zenica ukupan broj stranih radnika čini sada 12%«.⁵) Željezara u Zenici izvijestila je, 4. maja 1895. godine, Bosanski biro u Beču da je u željezari zaposleno 111 domaćih i 116 stranih radnika.⁶) Broj stranih radnika u rudniku Kreka 1894. godine iznosio je 150 (194 domaćih), a 1898. Rudarska uprava u Donjoj Tuzli izvještava Zajedničko ministarstvo finansija da u rudniku Kreka radi 324 domaća i 61 strani radnik.⁷) U izvještaju kotarske uprave u Varešu, od 14. marta 1900. godine, kaže se da u vareškom rudniku ima 60 rudara Ličana.⁸) Godinu dana kasnije (1901) uprava vareške željezare izvještava Zemaljsku vladu da u preduzeću radi 687 radnika od toga 563 domaća i 124 stranih.⁹)

O stranoj radnoj snazi koja se sezonski upošljavala u Bosni i Hercegovini takođe ima malo podataka. Ona dolazi u ove zemlje zajedno sa prvim značajnijim investicijama. Već 25. septembra 1878. godine Bosansko-hercegovačke novine objavile su da na »zemaljskim« radovima željezničke pruge Dalj—Banjaluka radi po 1.000 radnika iz Maka i Segedina i veliki broj italijanskih radnika. Ponuda strane radne snage u prvim godinama okupacije daleko je premašivala potražnju, pa su austrijske vlasti bile primorane da intervenišu. U cirkularnoj naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu, koju je 13. januara 1880. godine uputila svim okružnim oblastima konstatuje se sljedeće: »Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda za pretjerane nade i sanjarije stanovnicima austrijskih provincija, a takođe i inostranstvu. Bosna je posmatrana kao zlatonosna zemlja pa su hiljade ljudi vezali svoju egzistenciju i svoju budućnost uz ovu zemlju. Kao obično nisu se ni ovdje ostvarile pretjerane nade, veliki dio tih ljudi morao je da skapava od gladi. Među licima koja su se uselila u Bosnu nalazi se oko 1.500 italijanskih radnika. Pošto besposlica i glad vodi svakom izgred, u interesu je javnog reda i sigurnosti da se te problematične egzistencije po mogućnosti udalje«.¹⁰

Kada je bilo sređeno unutrašnje stanje i zavedena lična i imovinska sigurnost, otpočeli su u Bosni i Hercegovini obimni radovi na izgradnji željeznica, upravnih i stambenih zgrada, a posebno na sječi šume. Strana radna snaga pojavljuje se kao konkurencija domaćoj. Zabilježeno je i nekoliko sukoba između domaćih i stranih radnika. Prvi takav sukob zabilježen je 1884. godine kada su strani radnici upotrijebili vatreno oružje. Prvi štrajk koji je zabilježen u Bosni i Hercegovini vodilo je 280 bačvarskih radnika iz Sinja u Hrvatskoj. Za dobavljanje stranih radnika, pojedine velike šumske firme imale su dobro organizovane mreže

⁴) Građa ... dok. 159, str. 400.

⁵) Građa ... dok. 160, str. 401.

⁶) Građa ... dok. 193, str. 423.

⁷) Građa ... dok. 213, str. 439.

⁸) Građa ... dok. 218, str. 443.

⁹) Građa ... nap. uz dok. 232, str. 454.

¹⁰) Građa ... dok. 19, str. 322.

agenata koji su vrbovali strano radništvo za rad u Bosni i Hercegovini. Tako je po nekoliko hiljada radnika godišnje dolazilo na sezonske radove u Bosnu i Hercegovinu. Izvještaj o radnoj snazi zaposlenoj u Destilaciji drveta u Tesliću, koji datira iz 1905. konstatovao je da u preduzeću radi, pored ljudi iz okoline Teslića, »10 Bošnjaka (iz drugih kotareva prim. I. H.), 12. Italijana, 15 Mađara i 25 Slavonaca kao stranci«. Šumska uprava u Pribiniću takođe izvještava da očekuje 400 ljudi iz gornje i donje Mađarske, 70 Italijana i 80 Slavonaca.¹¹⁾

Na osnovu podataka kojim araspolažemo nije moguće utvrditi koliko je i odakle dolazila radna snaga za pojedine privredne grane, ali može se pretpostaviti da je kvalifikovana radna snaga bila porijeklom iz razvijenijih industrijskih oblasti Monarhije, a sezonska, nekvalifikovana, iz pasivnih krajeva gdje škrti prirodni uslovi i nemogućnost zaposlenja nisu pružali ni minimum egzistencije. Pored toga, agenti velikih firmi traže radništvo tamo gdje su ljudi po tradiciji bili vezani za određene poslove (npr. drvosječe iz Kranjske, zidari iz Dalmacije i Italije i sl.). U Bosni i Hercegovini su se i do danas održali pojedini nazivi za pojedine alate koje su donijeli strani radnici.

Na osnovu popisa stanovništva od 1895. godine, može se pratiti broj i porijeklo svih stranaca u Bosni i Hercegovini, ali se ne može ustanoviti koliko ih je pripadalo pojedinim kategorijama zanimanja. Ukupan broj stranaca u Bosni i Hercegovini 1895. godine iznosio je 70.844.¹²⁾ Najviše stranaca bilo je iz Hrvatske i Slavonije (32.754), Ugarske (9.558), Dalmacije (6.446), Češke (3.933), Kranjske (2.589), Galicije (2.410), Moravske (2.248), Štajerske (1.572), Donje Austrije (1.113), Tirola (1.050), dok je manji broj stranaca porijeklom iz Gornje Austrije, Salzburga, Koruške, Trsta, Gorice i Gradiške, Istre, Šlezije i Bukovine.

Na strukturu sezonskog radništva ukazuje podatak o gradnji pruge Sarajevo — istočna granica. Na toj pruzi radilo je 1903. — 19.937, 1904. — 27.642 i 1905. — 15.080 radnika. Od ukupnog broja ovih radnika na Bosnu i Hercegovinu otpada 47,5%, dok su preostalih 52,5% sačinjavali stranci, i to: Austrija 19,8%, Mađarska 24,7%, Italija 5,1%, Turska 2% i ostale zemlje 0,9%.¹³⁾

Pitanje broja i strukture radništva nije moguće odvajati, a naročito ne na osnovu podataka koji se pojavljuju povremeno i po sadržini fragmentarno. Pitanje broja stranih radnika nametalo se i drugim autorima, ali oskudni i rasuti podaci ne omogućavaju da se tačno utvrdi. P. Šuger u navedenoj studiji konstatuje da su 1904. godine 22% cjelokupnog industrijskog radništva sačinjavali stranci, a da je 1908. broj stranih radnika pao na 13%. Koristeći se Bogičevićevim i Šmitovim podacima, Šuger, takođe, smatra da broj kvalifikovane radne snage nije nikad prelazio 25% od ukupne radne snage u industriji.¹⁴⁾ Pored već navedenih, nekoliko podataka o broju stranih radnika pružaju i izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906. i 1907. godine. U rudarstvu, to-

¹¹⁾ Građa ... dok. 254, str. 502.

¹²⁾ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895, Sarajevo 1896, str. 708—9.

¹³⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. Izdalo C. K. Zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb 1906, str. 542—543.

¹⁴⁾ P. F. Šugar, n. d. str. 167—168.

pionicama i žeznicama ugljena bilo je 1905. godine uposlono 5.223 radnika. Od toga su 372 iz Austrije, 278 iz Mađarske i 181 izvan Austro-Ugarske. Iz ovoga proizilazi da je u ovim preduzećima radilo 16% stranih radnika.^{14a)} U istom izvještaju zabilježen je podatak da je krajem 1905. godine u preduzećima za eksploataciju i preradu drveta radilo 24.000 ljudi. Od ovog broja, u koji su uračunati i činovnici, otpada na Austriju 1969, Mađarsku 2.870 i ljude izvan Austro-Ugarske 573, što ukupno iznosi 5.412 ili 23%.¹⁵⁾ Strana kvalifikovana radna snaga u nekim privrednim granama sigurno je u početku bila brojnija od domaće, na primjer u saobraćaju, kemijskoj industriji i štamparstvu. Pri utvrđivanju broja radnika i odnosa domaće i stranog radništva, najveće teškoće predstavljaju preduzeća drvne industrije, građevinarstva i kemijske industrije. To su, većinom, privatna preduzeća čije poslovanje i radne odnose ne tretiraju službeni izvještaji. Pored toga, u drvnjoj industriji i građevinarstvu radništvo je sezonsko i veoma je prisutna fluktuacija radne snage. Za razliku od ovih, mnoga preduzeća godinama nisu znatnije mijenjala broj radnika: tvornice duhana, Tvornica ćilima u Sarajevu, Tkaonica beza i vezionica, solane kod Tuzle i preduzeća kemijske industrije.

Na osnovu službenih izvještaja, moguće je za neka erarna preduzeća uporediti odnos domaće i strane radne snage.

	Godina	Domaći	Strani	Svega
Svi rudnici uglja	1895.	574	153	727
	1900.	864	176	1.040
	1905.	1.330	195	1.525
	1906.	1.476	209	1.685
Kreka	1890.	60	68	128
	1895.	339	124	463
	1900.	387	123	510
	1905.	487	94	572
	1906.	490	93	583
Zenica	1890.	40	21	61
	1895.	235	29	264
	1900.	473	51	524
	1905.	391	46	437
	1906.	472	71	543
Željezara Vareš	1890.	26	—	26
	1895.	455	108	563
	1900.	618	203	821
	1905.	710	148	858
	1906.	856	134	990
Solane	1905.	235	39	274
	1906.	216	32	248 ^{15a)}

Budući da ne raspoložemo podacima o kvalifikacionoj strukturi domaćih i stranih radnika odvojeno, može se na osnovu navedenih podataka

^{14a)} Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 448—449; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, str. 145 do 147.

¹⁵⁾ Kemal Hrelja u svojoj doktorskoj disertaciji »Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata«, str. 154 iznosi isti podatak. Međutim, 5.412 u odnosu na 24.000 iznosi 23% a ne 28%. Pored toga, Hrelja ne uzima u obzir da su uračunati činovnici. Budući da su činovnici bili većinom stranci, može se pretpostaviti da drvena industrija prema ovim podacima nije upošljavala više od 20% stranih radnika; Vidi o tome Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 292.

^{15a)} Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 455, 457, 458, 459, 460; Izvještaj o upravi BiH 1907, str. 145—147.

taka pretpostaviti da već 1905. godine domaći radnici počinju uspješno zamjenjivati strano radništvo i postepeno ga potiskivati.

Iz ranije izložene strukture stranog radništva mogu se zapaziti tri osnovne kategorije. Prvu sačinjava tanak sloj visokokvalifikovane i dobro plaćene radne snage koju dovode državni ili privatni investitori. Broj ovih radnika bio je uslovljen realnim privrednim potrebama. Drugu kategoriju sačinjavali su kvalifikovani radnici modernih zanata koji su u potrazi za poslom stizali u Bosnu i Hercegovinu i zapošljavali se u industriji i zanatstvu. Treća kategorija stranog radništva bila je najbrojnija. Nju sačinjava veliki broj nekvalifikovanih, polukvalifikovanih ili priučenihi radnika koji su dolazili na sezonske radove: izgradnju željeznica, sječu šume, građevinske radove itd.

S obzirom na to da je strano radništvo dolazilo iz raznih krajeva Habsburške monarhije iz različitih pobuda i različite nacionalne i kvalifikacione strukture, nije moguće vršiti uopštavanja o njegovoj ulozi kao jedinstvenom fenomenu. Na to ukazuju podaci o širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini. Mada su postojeći podaci fragmentarni, oni su veoma korisni za dobijanje određenijih predstava o ulozi stranog radništva u predistoriji organizovanog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Već u oktobru 1880. godine sarajevska Okružna oblast izvijestila je Zemaljsku vladu da je u Višegradu pronađeno 6 letaka »iz kojih se vidi da i u Bosni socijalizam plete svoje mreže... i da je s tim u vezi potpuno opravdano protjerivanje dnevničara Ignjata Stjepanovića«. ¹⁶⁾

Četiri godine kasnije, Glavna kapetanija iz Budimpešte javila je Vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo da je iz Budimpešte otišao u Sarajevo cipelarski radnik Paul Laszlo ¹⁷⁾, koji je »poznati pristalica socijalističke stranke anarhističkog smijera«. Vladin povjerenik je odmah poveo istragu i ustanovio da je Laszlo krenuo iz Budimpešte 3. a stigao u Sarajevo 10. juna 1884. godine, gdje se zaposlio kod cipelara Josepha Galo. Prilikom pretresa njegovih stvari, nađene su i zaplijenjene »zabranjene socijaldemokratske i anarhističke novine i letci«. Iako Laszlo nije vršio nikakvu »socijalističku i anarhističku« propagandu, Vladin povjerenik ga je 24. juna 1884. godine osudio na izgon sa cijelog okupiranog područja. Već sljedećeg dana Paul Laszlo je pod bezbjednom pratnjom protjeran u Budimpeštu. Svoj boravak u Bosni i Hercegovini završio je na isti način i rukavičarski majstor Joseph Wolloner iz Arada. »O anarhističkim rovarenjima sumnjivog rukavičara Josepha Wollonera« Zemaljska vlada je 28. novembra 1884. godine izvijestila Zajedničko ministarstvo finansija. On je redovno dobijao primjerke lista **Freiheit**, koji mu je slao urednik Most iz Njujorka. Od tada Wolloner je bio pod stalnim policijskim nadzorom. Posebnu pažnju skrenuo je na sebe kada je »dostavio jedan primjerak pomenutih novina Rudolfu Nistleru tipografu koji je zaposlen kod ovdašnje Zemaljske štamparije, a ovaj ga u prisutnosti vatrogasca Švega pročitao nekolicini lica«. Šveg je podnio prijavu Vladinom povjereniku i ubrzo je uslijedio pretres Nistlerove i Wollonerove kuće. Kod Nistlera nije pronađeno nikakvih »opterećujućih dokaza, ali u pogledu Wollonera i njegovih anarhističkih ideja i veza sa

¹⁶⁾ Građa... dok. 26, str. 325.

¹⁷⁾ Građa... dok. 57, str. 344, 345.

istomišljenicima u Americi sumnja je potpuno opravdana, pošto se kod Wollonera u posljednje doba našao primjerak novina 'Freiheit' kao i više bilježaka koje upućuju na to da je održavao veze sa nekim anarhističkim vođama nastanjenim u Americi. Pošto je poslije toga mimo sve utvrđeno da je Wolloner spise koje je primao, davao i pojedinim obrtnicima na čitanje,¹⁸⁾ osuđen je na izgon iz ove zemlje. Protjeran je 26. aprila 1885. godine i pod policijskom stražom sproveden u Arad.

Ove rijetke i usamljene pojave socijalističke agitacije među bosanskohercegovačkim radništvom postale su učestalije i znatnije početkom devedesetih godina XIX vijeka. Tome su doprinijela dva razloga: prvo, što je konstituisanjem II internacionale evropski proletarijat, i u međunarodnim i u nacionalnim okvirima, znatno organizovanije i šire bio zahvaćen klasnom borbom i socijalističkom propagandom, i drugo, što se paralelno sa ovim periodom žive aktivnosti međunarodnog proletarijata odvija najintenzivnija industrijalizacija Bosne i Hercegovine i stvaranje radništva kao nove socijalne grupacije.

Na pojačanu aktivnost međunarodnog proletarijata i brojno naraštanje radničke klase u Bosni i Hercegovini austrougarske vlasti su bile veoma osjetljive. One su na proslavu Prvoga maja, koju je organizovao međunarodni proletarijat 1890. godine reagovala pojačanim nadzorom u svim mjestima gdje je bio zaposlen veći broj radnika. O ovoj novonastaloj situaciji rječito govori izvještaj civilnog adlatusa barona Kučere (Kutschera) od 15. aprila 1890. koji je uputio Zajedničkom ministru finansija Kallayu. Kučera izvještava Kalaja o povodu i sadržini povjerljivog pisma koje je uputio svim okružnim predstojnicima. Povod pismu bila je »parola koju je izdala međunarodna socijal-demokratska stranka da se prvoga maja prirede štrajkovi i demonstracije«.¹⁹⁾ Civilni adlatus je obrazložio ministru da je upozorio okružne predstojnike na svaku eventualnost, a zatim je dodao: »Doduše nije nikako vjerovatno da bi radnici kod nas u okupiranom području nešto načinili, gdje ne samo što ih nema dovoljan broj nego nemaju oslonca ni u narodu koji je za njih strani«.²⁰⁾ Ipak, Kučera nalaže okružnim predstojnicima da strogo kontrolišu eventualne veze radnika sa »socijalističkom Internacionalom«, a ako radnici pripreme štrajk, da djeluju umirujuće. On ih upozorava na strane radnike, pa kaže: »Premda ovdje nije velik broj stranih radnika i premda oni žive pod posve drugim uslovima i drukčijim odnosima nego u zapadnoevropskim zemljama, nije isključena mogućnost da pođe za rukom ovoj nadasve djelatnoj stranci da izazove demonstracije i ovdje u pojedinim krajevima gdje je zaposlen veći broj radnika, a koji bi mogli konačno da odvedu nezgodnim izgredima i remećenju mira«.²¹⁾ Kada je 2. maja 1890. godine štrajkovalo 280 bačvarskih radnika iz Sinja (Hrvatska), zaposlenih kod firme Šlezinger (kotar Maglaj), Zemaljska vlada je dovodila u vezu ovaj štrajk sa prvom internacionalnom proslavom Prvoga maja. Iako istraga nije pokazala da su postojale neke veze, nego da je uzrok štrajka bilo kršenje ugovora od

¹⁸⁾ Građa ... dok. 59, str. 345—346.

¹⁹⁾ Građa ... dok. 111, str. 374.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Isto.

strane poslodavca, Zemaljska vlada je protjerala iz Bosne i Hercegovine 35 hrvatskih radnika.²²⁾

Sudbinu svojih prethodnika doživljavali su i kasnije svi socijalistički agitatori, pa i oni radnici koji su dizali svoj glas protiv pretjerane eksploatacije i maltretiranja od strane poslodavaca. Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo zatražio je 20. oktobra 1892. godine od Zemaljske vlade da mu odobri kućni pretres i izgon iz Bosne i Hercegovine tipografskog radnika Johana Hablea, koji je, prema policijskim istragama, imao burnu agitatorsku prošlost. Bavio se rasturanjem listova **Socijalist i Freiheit**, a za svoju djelatnost bio je nekoliko puta hapšen i proganjan. U Bosnu i Hercegovinu je došao, vjerovatno, krajem 1890. godine. O njegovoj aktivnosti među radništvom Vladin povjerenik bio je obaviješten posredstvom konfidenata u avgustu 1892. godine. Pored toga »što je rovario u radničkim krugovima«, Vladin povjerenik je izvještavao: »Za mene je ovdje bilo takođe od važnosti okolnost da Hable zajednički stanuje sa poznatim socijalistom Karlom Wendlom, stolarskim pomoćnikom, koji je poznat iz akta br. 64963/1887.«²³⁾

Na osnovu konfidentske vijesti, Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo izvijestio je 23. januara 1893. godine Zemaljsku vladu da je mašinski majstor Ferdinand Brosig sakupio 30 forinti među osobljem Zemaljske štamparije za zagrebačke tipografe koji su štrajkovali.²⁴⁾

Na osnovu izvještaja Vladinog povjerenika, Zemaljska vlada u Sarajevu dostavila je 23. marta 1894. godine izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija, u kome se kaže: »da su se u Sarajevu pokazali prvi put znaci socijalističke agitacije koja je međutim ograničena brzim i energičnim mjerama Vladinog povjerenika. Protjerivanje iz zemlje štamparskih pomoćnika Oskara Tančerta i Stefana Lapuha kao i stavljanje pod policijski nadzor Filipa Bratića koji je nadležan u Sarajevu, trebalo bi da bude dovoljno da ovdašnji najamni radnici shvate opasnost od socijalističkog pogrešnog učenja.«²⁵⁾ Pored usmene agitacije, kojom su se bavili Tančer i Lapuh kod njih su nađena neka pisma i »socijaldemokratski štampani spisi« koji su zaplijenjeni.

Iste godine (30. aprila 1894) grupa stranih radnika podnijela je zahtjev Upravi vareške željezare da im se odobri proslava Prvoga maja. Uprava je telegramom obavijestila ministra Kallaya, koji je odobrio proslavu s motivacijom da se izbjegnju veći nemiri. Ova hrabrost stranih radnika nije ostala nekažnjena, što se vidi iz izvještaja Uprave vareške željezare koji je uputila 17. juna 1894. godine Zajedničkom ministarstvu finansija. Svi strani radnici koji su bili začetnici proslave otpušteni su do 1. jula iste godine.²⁶⁾ U tom izvještaju se navodi da je u delegaciji

²²⁾ O ovom prvom štrajku koji je zabilježen u Bosni i Hercegovini vidi opširnije: Ilijas Hadžibegović, Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine, Prilozi 3, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1967, str. 54—56.

²³⁾ Građa... dok. 131, str. 387—388.

²⁴⁾ Građa... dok. 133, str. 388.

²⁵⁾ Građa... dok. 154, str. 399. Tipografi Oskar Tančert i Stefan Lapuh protjerani su u martu 1894. godine u Hrvatsku. Stjepan Lapuh bio je zaposlen u Zemaljskoj štampariji. Ranije je radio u Pečuhu i Slavonskom Brodu, S. Kesić, Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje sindikalnih organizacija u BiH, str. 295.

²⁶⁾ Imena stranih radnika kojima je otkazan posao zbog socijalističke agitacije i proslave Prvoga maja: Johan Böheim (Zeltweg), Brudna Josef (St. Stefan), Görner

koja je zahtijevala proslavu Prvoga maja bilo i Bosanaca iz vareške radionice. Stav uprave Vareške željezare prema ovoj pojavi ni po čemu ne izlazi iz okvira službene politike. Ona je zahtjev za proslavom Prvoga maja ocijenila kao rezultat socijalističke propagande koja predstavlja opasnost »pošto među socijalistima ima više Slovena, a razni domorodci dobro govore i razumije Njemački, nije isključeno da su Bosanci trebali prilično da čuju o socijalističkim idejama«. ²⁷⁾

Ova prva legalna proslava Prvoga maja u Bosni i Hercegovini navodila je austrougarske vlasti na razmišljanje o ulozi stranog radništva u ovoj zemlji. Učestale pojave socijalističke agitacije otvarale su jedan problem kojim se već iste godine počinju baviti državna preduzeća, Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo finansija. Taj problem bilo je strano kvalifikovano radništvo koje, pored stručnosti, sobom nosi i socijalističke ideje. Prihvatanje tih ideja od strane domaćeg radništva predstavljalo je veoma nepoželjnu pojavu pred kojom su nestajale sve dileme, kako za vlasti, tako i za poslodavce. Iako im je stručnost stranih radnika bila potrebna, pred socijalističkom opasnošću lako su se nje odricali. To je očigledno iz izvještaja Uprave vareške željezare, koja predlaže sljedeće: »Da bi se socijalisti mogli odavde prema mogućnostima odstraniti, trebalo bi da domaći elemenat bude uveden u sve radove«. ²⁸⁾ Odgovarajući na izvještaj Uprave željezare, Zajedničko ministarstvo finansija stalo je takođe na stanovište da je »stalno uvođenje i vaspitavanje domaćih radnika« jedno od sredstava da se otkloni socijalistička propaganda i aktivnost u Varešu. Da bi Zajedničkom ministarstvu finansija pokazala svoju odanost i to da je blagovremeno reagovala na suzbijanju socijalističke propagande, Uprava željezare je 8. jula 1894. godine podnijela spisak stranih radnika kojima je otkazan posao u željezari od 15. aprila do 1. jula 1894. godine. Na spisku se našlo 12 radnika koji su ranije naznačeni kao socijalisti. ²⁹⁾ Među otpuštenim stranim radnicima ističe se Karl Janke iz Beča, koji je ranije bio zaposlen u Lajpcigu, Beču i Petrogradu. Janke je obavještavao »Društvo za posredovanje rada u Beču« o stanju radnika u Varešu, a isto tako označen je i kao »stalan dopisnik« radničkih novina (*Arbeiter Zeitung*) u kojima se pojavio dopis o proslavi Prvoga maja u Varešu. Za ovaj list se kaže da je »u krugovima ovdašnjih radnika i radnika u topionici odavno vrlo raširen, ipak u većina predplatnika mirni i solidni radnički elementi«. Pisac izvještaja Reifner ukazuje na radnike koji su uposleni putem Društva za posredovanje rada u Beču i javlja da su gotovo svi »nezolidni i pobunjavački elementi«. Rezimirajući cjelokupno stanje među vareškim radnicima, pisac izvještaja je zaključio: »Još nema zatvorene organizacije na čelu sa vođama, ne može se uostalom tome primijetiti neki planski rad, predpostavljaju se u najmanju ruku dogovaranja prilično velikih grupa«. ³⁰⁾

Josef (St. Georgstal), Heindl Robert (Gässgraben), Boula Josef (Trubsky), Käster Franz (Württemberg), Komplette Wilhelm (Anina), Sturm Rudolf (Beč), Schneck Isidor (Aschbach), Fischer Mathijas (Gerosdia), Bauer Karl (Eisenach), Jankä Karl (Beč); Građa, dok. 180, str. 415—416.

²⁷⁾ Građa... dok. 172, str. 408—409.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ Kao nap. 26.

³⁰⁾ Građa... dok. 172, str. 408—409.

Ne samo na usmenu agitaciju, koja je mogla biti najuspješnija s obzirom na nepismenost radnika, austrougarske vlasti su veoma strogo pazile i na svaku pisanu riječ koja je ulazila u Bosnu i Hercegovinu. Veoma je dug spisak stranih listova kojima je zabranjeno rasturanje u Bosni i Hercegovini.

Časopis **Radnik**, koji je izlazio u Beogradu zabranjen je u cijeloj Austro-Ugarskoj zbog svog socijaldemokratskog pravca. Od 13. januara 1882. počeo je izlaziti pod naslovom **Borba**, pa je i s njom postupilo kao i s njenim prethodnikom.³¹⁾ U martu 1882. godine zabranjeno je rasturanje lista **Der Rebell** (Buntovnik) koji je izlazio u Njemačkoj. List je zabranjen »zbog svog opasnog socijalističkog pravca posebno pak zbog poziva na rušenje društvenog poretka, na ubrzanje izbijanja revolucije, razaranje javnih zgrada, paljevine i ubijanja istaknutih državnih funkcionera.«³²⁾

U vezi s agitacijom i rasturanjem stranih raznih listova i časopisa u Bosni i Hercegovini, 1885. godine upućen je iz Beča Zemaljskoj vladi spisak svih novina i časopisa čije je rasturanje zabranjeno u Austriji i Mađarskoj, a time i u Bosni i Hercegovini. Na spisku zabranjenih nalazilo se oko 170 listova iz raznih krajeva svijeta.³³⁾

Pored zabrane velikog broja stranih novina i časopisa, vlasti su strogo vodile računa i o svim pošiljkama knjiga. U jednom aktu iz 1885. godine kaže se da »(...) sumnjive knjige treba zaplijeniti, bilo da su upućene na sumnjive adrese, bilo da su poznate ili najavljene prema naslovu, sadržini ili porijeklu kao opasne po državne interese.«³⁴⁾

Prilikom proučavanja uloge stranog radništva u predistoriji organizovanog radničkog pokreta teškoću predstavlja određivanje njegove idejne fizionomije. Opšta fluktuacija radnika, progoni agitatora od strane vlasti i ilegalni rad ne daju mogućnosti za utvrđivanje idejnih shvatanja pojedinih agitatora. Na osnovu listova koje su pojedini radnici primali bilo je pripadnika raznih ideoloških struja iz Zapadne i Srednje Evrope. U arhivskoj građi najčešće se spominju »anarhisti« i »socijalisti«. Ovi nazivi su veoma nesigurni, jer sami pisci izvještaja nisu mnogo znali o ideološkim razlikama između pojedinih struja. Na osnovu ograničenih podataka nije moguće govoriti da su pojedine struje imale veći broj pristalica i da su neke frakcije na bilo koji način bile organizovane. Izvori nude podatke iz kojih se vidi da je nekoliko radnika čitalo anarhistički list **Freiheit**, drugi su rasturali **Freiheit** i **Socijaldemokrat** zajedno, treći je imao Lasalovu sliku, itd.

U periodu do 1905. godine pojedini idejni uticaji se ne diferenciraju. Radnici ulaze u borbu sa osnovnim ekonomsko-socijalnim zahtjevima, prvo spontano, a zatim organizovano, bez ideoloških rasprava. Mora se imati u vidu da radništvo nije bilo zrelo za takva istupanja. Ono je bilo spremno da se bori za poboljšanje svog položaja bez razmišljanja o ideološkim strujama.

* * *

Za razliku od ranijih usamljenih i epizodnih pojava socijalističke agitacije, postepeno se počelo prelaziti i na organizovanje pojedinih stru-

³¹⁾ Građa ... dok. 42, str. 337.

³²⁾ Građa ... dok. 44, str. 338.

³³⁾ Građa ... nap. uz. dok. 59, str. 346.

³⁴⁾ Građa ... dok. 62, str. 347.

ka. Industrijalizacija zemlje i modernizacija upravnog aparata u Bosni i Hercegovini, u odnosu na raniji turski, donijeli su sobom nova zanimanja. Izgradnja željeznica i povezivanje Bosne i Hercegovine sa širim privrednim područjem zahtijevali su odgovarajuću stručnu radnu snagu koju ova zemlja nije imala, pa su nova zanimanja zahtijevala stranu radnu snagu. Ona dolazi iz raznih krajeva Monarhije, a najviše iz Hrvatske. Još ranije zahvaćeno radničkim pokretom svoje zemlje ili pokrajine, to radništvo i u Bosni i Hercegovini nastoji da se organizuje. Dva nova zanimanja, željezničari i tipografi, koja su većinom sačinjavali stranci, organizuju se na kulturno-zabavnoj, odnosno bolesničko-potpornoj osnovi, tj. na onoj osnovi koju država dozvoljava, ali koja u dozvoljenim okvirima krijumčare svoju klasnu djelatnost.

Prvi su svoje kulturno-zabavno društvo legalizovali sarajevski željezničari. Prvo je koncem 1896. osnovano »Društvo za štednju i predujam osoblja radionica i ložionica bh. državnih željeznica«³⁵⁾ a 22. aprila 1898. godine radnici državnih željeznica u Sarajevu pojavili su se sa zahtjevom da osnuju »Društvo za razvijanje druževnosti 'Flugrad'«. Statut ovog Društva izrađen je i podnesen Zemaljskoj vladi na odobrenje početkom jula 1898. godine, a 8. avgusta iste godine Vlada je stavila klauzulu o njegovom legalizovanju. Ciljevi Društva bili su »da razvija druževnost, unapređuje pozorišnu umjetnost putem diletantskih predstava, pjevanja i muzike, isključujući pritom svaki politički cilj.«³⁶⁾ Ovo Društvo nastalo je po ugledu na istoimeno Društvo željezničara u Austriji. Bez obzira na ciljeve i sredstva, ono ima klasni karakter. U vrijeme kada su se u čitavoj Bosni i Hercegovini stvarala različita društva zasnovana na nacionalnom ili konfesionalnom principu, stvaranje jednog radničkog društva, oslobođenog svih nacionalnih i konfesionalnih pregrada, s ciljem da radništvo okuplja, razvija u njemu smisao za zajednicu, da ga putem svojih prostorija, biblioteka, kroz zabavu kulturno i klasno vaspita, prevazilazilo je, po svojoj praktičnoj djelatnosti, okvire postavljenih ciljeva. Osnovnu pokretačku snagu ovog Društva sačinjavali su strani radnici koji su po prirodi svoga posla bili u tijesnim vezama sa svojim drugovima u Austriji, Mađarskoj i Hrvatskoj. S obzirom na njegovu stvarnu djelatnost i uticaje koje je vršilo na kasnije organizacione napore cjelokupnog sarajevskog radništva, možemo ga smatrati pretečom strukovnih udruženja u Bosni i Hercegovini.

Dok su željezničari svoje klasno djelovanje ispoljavali kroz društvo »Flugrad«, sarajevski tipografi su kroz bolesničko i potporno društvo otpočeli sa strukovnim organizovanjem. Proces njihovog strukovnog organizovanja tekao je sporije. Zahtjev za stvaranjem Tipografskog bolesničkog društva, postavljen 1891. godine, nailazio je na različite smetnje. Prije svega, vlasti su strogim nadzorom nad radničkom aktivnošću (pro-

³⁵⁾ Građa ... dok. 197, str. 425. Statut i drugi tragovi o radu društva ne nalaze se u sarajevskom arhivu. Od 22. do 25. marta 1896. održan je u Beču Prvi kongres željezničkih radnika Austrije. Njihovo strukovno udruženje brojalo je tada 20.000 članova. »Sloboda« br. 7, Zagreb, 2. aprila 1896. Može se pretpostaviti da je upravo taj kongres uticao na željezničare koji su uskoro pristupili osnivanju društva. O tome vidi opširnije: Ilijas Hadžibegović, Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijal naučnog skupa, »Prvo radničko udruženje u jugoslovenskim zemljama«, Osijek 1967, Sl. Brod 1969, str. 275—276.

³⁶⁾ Građa ... dok. 212, str. 432—439.

tjerivanje Tančerta i Lopuha u Hrvatsku) onemogućile njihovo okupljanje i dogovaranje, a zatim i odugovlačenjem potvrde podnesenog Statuta Društva.³⁷⁾ Proces rada na legalizovanju Društva tipografa odvijao se u tijesnoj vezi sa hrvatskim tipografima. Kada je 1898. godine počeo izlaziti list **Hrvatski tipograf** u Zagrebu, njegov prvi broj objavio je dopis iz Sarajeva. Sarajevski tipografi su pozdravili pokretanje lista na »hrvatskom jeziku«, »jer pretežna većina nas govori samo hrvatskim jezikom«.³⁸⁾ Ovaj list postao je ogledalo odnosa koji su vladali između sarajevskim tipografima. Osnivanje tipografskog društva postalo je najaktuelnije pitanje. Dopisnik **Hrvatskog tipografa** iz Sarajeva je pisao: »Ima sudrugova koji teško ove nedostatke osjećaju (nepostojanje tipografskog društva i pasivnost tipografa — prim. I. H.), ali se nesmiju maknuti, jer bi se dotičnika označilo buntovnikom i moglo bi mu se dogoditi kao i nekim drugim da budu iz okupiranih zemalja kao buntovnici izgnani«.³⁹⁾ Organizovanje tipografa otežavala je i velika fluktuacija. Skoro svake nedjelje vršena su otpuštanja i nova primanja. Za deset mjeseci (1897—1898) došlo je u Zemaljsku štampariju preko 40 tipografa, od kojih su samo dva ostala. Na takvo stanje uticali su radni odnosi i slabije plate od onih u Zagrebu i Beču. Nakon niza neuspjelih pokušaja da se odobri Statut, tipografi su u tome na kraju uspjeli tek kad su, po nalogu Zemaljske vlade, uzeli za osnovu pravila »C. i K. dvorske i državne štamparije u Beču«. Ta pravila Zemaljska vlada je uputila 10. decembra 1902. Zajedničkom ministarstvu finansija, koje je 13. januara 1903. godine dalo svoju saglasnost, a Vlada ih je odobrila tek 1. maja 1903. godine. Društvo je nosilo ime »Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu«. Osnovano je sa ciljem da pomaže redovne članove u slučaju oboljenja, besposlice, davanjem pogrebnih troškova u slučaju smrti, i slično, ali i da »unapređuje smisao za zajednicu i materijalno dobro članova putem uzajamnog djelotvornog pomaganja, njegovanja druželjublja i podizanjem duhovnog nivoa članova, ali uz isključenje svake nacionalne konfesionalne i političke tendencije«. (§ 2).⁴⁰⁾

Prema svom nazivu, Društvo je trebalo da ima isključivu ulogu socijalne zaštite članova. Prve tri tačke u drugom članu ne izlaze iz okvira socijalne zaštite, ali tačka 4, uopštenom formulacijom, sadržavala je šire klasne ciljeve. U § 3. tačka 3. spominju se »društvene priredbe« koje su takođe izlazile iz okvira socijalne zaštite. Tako su, pod etiketom socijalne zaštite, postavljeni širi klasni zadaci.

Jedan od najznačajnijih događaja za Društvo bilo je pristupanje u Međunarodni savez tipografskih društava 1. januara 1904. godine. To je izazvalo jaču fluktuaciju tipografa u Sarajevo i omogućilo organizovanje nabavljanje knjiga i listova **Hrvatski tipograf** i bečki **Vorwerths**.

Rijetki su tragovi koji upućuju na odnose između stranih i domaćih radnika u procesu osnivanja »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu«. U januaru 1898. godine **Hrvatski tipograf** je pisao

³⁷⁾ 30 godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1933, str. 10—11.

³⁸⁾ **Hrvatski tipograf**, Glasilo za interese tipografskih radnika Hrvatske br. 1, 15. januara 1898, str. 2—3.

³⁹⁾ **Hrvatski tipograf**, br. 7, 15. april 1898, str. 27.

⁴⁰⁾ Grada... dok. 246, str. 477—487.

da među tipografima dviju najvećih štamparija ne vladaju dobri odnosi »kao da ih deli neka željezna ograda«. ⁴¹⁾

Ozbiljan sukob između domaćih i stranih radnika izbio je u aprilu 1905. godine. Tada je grupa od 23 domaća radnika uputila predstavku Vladinom povjereniku, u kojoj ga mole da poništi vanrednu skupštinu Društva koja je održana 16. aprila 1905. godine. U svojoj predstavi domaći radnici su pisali: »U toku ove dvije prošle godine mi domaći sinovi, učestvovali smo u upravi našeg društva, jer su nam i stranci i članovi priznavali prvenstvo, videći, da smo društvo mi osnovali (podvukao I. H.), ali su u zadnje vrijeme stranci članovi pokušali da nas isključe iz uprave što su i postigli prilikom glavne vanredne skupštine koja je održana 3(16) aprila 1905. godine gdje su izabrali u odbor sve same strance«. ⁴²⁾

Domaći radnici mole Vladinog povjerenika da poništi skupštinu, koja je održana u odsustvu predstavnika vlasti i na kojoj se »agitiralo na sve moguće dopuštene i nedopuštene načine«. »Odsustvo predstavnika vlasti — dodaju oni — iskoristili su strani radnici pa su nas domaće sinove tako ignorisali da nijesu našli za vrijedno ni u jedan odbor izabrati ni jednog člana od domaćih sinova«.

Redovna godišnja skupština ovog Društva održana je uz prisustvo predstavnika vlasti 1. aprila 1905. godine. Nisu poznati razlozi zbog čega je nakon 15 dana održana nova, vanredna skupština bez predstavnika vlasti. Može se pretpostaviti da su među sarajevskim tipografima postojale dvije struje koje nisu našle zajednička rješenja ni na jednoj od ovih skupština. Sigurno je samo to da je ova grupa zahtijevala zaštitu od vlasti, što ukazuje na širok jaz koji je razdvajao ove struje. Postoje podaci da je dvije godine kasnije, 1907. godine, došlo do ilegalnog izdvajanja jedne grupe od oko 50 tipografa koju je vodio Sreten Jakšić. Oni su željeli da osnuju »Klub tipografa« na socijaldemokratskoj osnovi i da se uključe u Glavni radnički savez. ⁴³⁾ Da li je i ovaj sukob iz 1905. imao slične motive, nije poznato. Međutim, može se samo pretpostaviti da sukob nije bio isključivo na bazi odnosa domaćih i stranih radnika, jer se među potpisanim domaćim nalazi i izvjestan broj stranih radnika (npr. Natham Reidlich).

Oba navedena udruženja nastala su u okvirima dviju specifičnih struka koje su po prirodi svog posla zahtijevale kvalifikovanu, pismenu i bolje plaćenu radnu snagu. Navedene karakteristike ovog radništva, kao i njegova znatnija koncentracija, neosporno su uticali na brži proces shvatanja klasnog interesa i klasnog organizovanja. Zbog toga, imajući u vidu porijeklo i strukturu ovog radništva, njihove organizacione forme, kao i veze i odnose sa istim organizacijama u Monarhiji, oba se ova udruženja predstavljaju gotovo kao integralni dio strukovnih pokreta željezničara i tipografa u Austro-Ugarskoj. (Naravno, postojale su razlike između željezničara i tipografa).

Bez obzira na to što su ova udruženja bila okrenuta prema sebi i organizaciono gotovo esnafski zatvorena, ona su odigrala značajnu ulogu u strukovnom organizovanju radništva u Bosni i Hercegovini, a posebno

⁴¹⁾ Kao nap. 30.

⁴²⁾ Građa... dok. 257, str. 257.

⁴³⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Landes Regierung Sarajevo, Nr. 3917/res. 1907.

u Sarajevu. Upravo iz njihovih redova regrutovali su se, nešto kasnije, osnivači bosanskohercegovačkog radničkog pokreta: Mihajlo Petrović, Sreten Jakšić, Nikola Vukojević, Milan Dragović, Josef Štrejc, August Baumgartner i dr.

* * *

Proces šireg strukovnog organizovanja radnika u Bosni i Hercegovini počeo je intenzivno u proljeće i ljeto 1905. godine. Ovaj proces je integralni dio pokreta jednog dijela sarajevskog radništva za poboljšanje ekonomsko-socijalnog položaja. Zahtjeve za više nadnice, kraće radno vrijeme i bolje radne uslove postavili su u februaru 1905. sarajevski stolari, zidari i tesari, a njihov primjer narednih mjeseci slijedili su: kovači i kolari, moleri i farbari, pekarski radnici, tipografi u Srpskoj dioničkoj štampariji i radnice Tkaonice ćilima.⁴¹⁾ U toku ovih štrajkova stvoreni su kvalitativno novi odnosi kako među radništvom pojedinih struka, tako i među različitim strukama. Sa individualnih prelazi se na kolektivne ugovore, pri čemu su stvarani radnički odbori za pregovore sa poslodavcima i vlastima. Njihov osnovni zadatak bio je da vode pregovore o ekonomsko-socijalnim pitanjima, međutim, oni istovremeno preuzimaju i ulogu organizatora strukovnog pokreta.

Uloga stranih radnika u tom pokretu veoma je značajna. Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo označio je tri strana radnika kao »intelektualne začetnike« radničkog pokreta u Sarajevu. Ivan Kralj, tesar iz Štajerske i Josip Lipert, zidar iz Iloka rukovodili su pokretom zidara i tesara. Oni se 30. jula 1905. spominju kao izabrani radnički predstavnici za pregovore sa poslodavcima. Pošto poslodavci nisu pristupili pregovorima, zidari i tesari su 1. avgusta stupili u štrajk. Istog dana radnici su uputili Ivana Kralja, Josipa Liperta, Franju Goretića i Ivana Tibića da obavijeste policiju o uzrocima štrajka i utanače pregovore s poslodavcima. Policija je odgovorila hapšenjem radničkih predstavnika. Uhapšeni su za kratko vrijeme pušteni na slobodu i sutradan (2. 8) ponovo uhapšeni, a radnicima je saopšteno da izaberu nove ljude za pregovore. Međutim, radnici nisu htjeli nastaviti pregovore dok policija ne prsti na slobodu ranije naznačene pregovarače. Ovu zategnutost iskoristili su (3. 8) »Italijani i drugi štrajkolomci« i vratili se na posao. Predstavke i druge molbe, upućene Zemaljskoj vladi, učinile su da Tibić i Goretić budu pušteni na slobodu, dok su Kralj i Lipert tajno protjerani iz Bosne i Hercegovine.⁴²⁾ O uticaju protjeranih radnika među zidarima i tesarima govori peticija upućena Vladinom povjereniku iza koje je stajalo 315 radnika. Oni su zahtijevali bezuslovno puštane na slobodu svojih predstavnika i zaprijetili generalnim štrajkom »svih radničkih struka«, ukoliko Kralj i Lipert budu protjerani iz zemlje i njihovi zahtjevi ostanu neispunjeni.⁴³⁾ Od 115 radničkih potpisa koji se nalaze na ovoj peticiji oko 90% pripadali su stranim radnicima. Nakon protjerivanja iz Bosne i Hercegovine, Kralj i Lipert su se dopisivali sa sarajevskim radništvom i u izvještaju od 25. avgusta 1905. Vladin povjerenik konstatuje

⁴¹⁾ I. Hadžibegović, Položaj radništva ... str. 65—69.

⁴²⁾ Slobodna riječ, br. 15, 1905. str. 4.

⁴³⁾ Građa ... dok. 268, str. 271—272.

da je »od njih takođe proizišla ideja za osnivanje opšteg radničkog udruženja.«⁴⁷⁾

Od velikog je značaja uloga Jerotija Plavšića u prvim naporima za organizovanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pored Miće Sokolovića, koga njegovi savremenici i istoričari smatraju duhovnim tvorcem Glavnog radničkog saveza i njegovih Pravila, Plavšić je najistaknutija agitatorska figura do ovoga vremena. O njemu postoje podaci u zapisniku koji je sastavljen 24. avgusta 1905. kod Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo. Rođen je 1876. u selu Crna Bara u kotaru Šabac, po zanimanju je bio opančarski radnik i često je mijenjao mjesta zaposlenja. Bio je član raznih radničkih udruženja u Srbiji: Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, Radničkog društva »Naprijed«, Srpske socijaldemokratske partije i Beogradskog radničkog društva.⁴⁸⁾ U Bosni i Hercegovini boravio je 1903. godine i radio u Banjoj Luci, Zenici, Nemišoj i Žepču. Po drugi put je došao u Bosnu sredinom juna 1905. godine. Po dolasku u Sarajevo upoznao se sa Kraljem i Lipertom, koji su ga obavijestili da zidari i tesari namjeravaju stupiti u štrajk. Pošto oni nisu mogli ostvariti svoje zahtjeve, Plavšić je izjavio »(...) to smo se ustanovili na tome da u zajednici sa svima zanatlijama bez razlike vjere i narodnosti osnujemo jedno radničko društvo ili udruženje koje bi imalo zadaću međusobom se potpomagati i radničke interese čuvati.«⁴⁹⁾ Nastavljajući saslušanje, Plavšić je izjavio da su se na njegov poziv sastali radnici raznih struka: kožari (opančari i obučari), krojači, stolari, kolari, tesari, zidari, klesari, kaldrmdžije, bojadžije, moleri i radnice iz Tkaonice ćilima. On je takođe izjavio da su se radnici navedenih struka više puta sastajali, raspravljali o ovom organizovanju, pripremali pravila i sazvali zajednički skup za 27. avgust, na kome će pretresati Pravila i izabrati privremeni odbor.⁵⁰⁾ Iz zapisnika se vidi da je Plavšić bio dobro upoznat sa kretanjima u sarajevskom radničkom pokretu. Zajednički cilj svih sastanaka koje je on spomenuo bio je organizovanje radnika. Dopisnik **Slobodne riječi** pisao je o sastanku koji su 10. avgusta 1905. održali radnici Tkaonice ćilima na kojem je govorio Plavšić. On je u dužem govoru izložio ekonomske uzroke »vječite nevolje radnika«, a zatim upozorio »kako se radništvo mora vlastitom snagom uprijeti, da si izvojšti povoljnije radne i životne prilike«. To se može postići jedino »tako da se svi radnici i radnice slože ili ti organizuju i ujedinjenom snagom rade u tom pravcu.«⁵¹⁾

U nekoliko konfidentskih i službenih izvještaja govori se o sukobima Jerotija Plavšića sa dr Lazom Dimitrijevićem i Srbima zanatlijama koji su nastojali da radnike organizuju na nacionalnoj osnovi. Zemaljska vlada je pisala Vladinom povjereniku da je »srpski radnički agitator Jerotije Plavšić, zvani Vetar, sazvaio 19-og o. m. skupštinu ovdašnjih Srba cipelara u Crkvenom Hanu i organizovao cipelarsko društvo koje je navodno zaključilo da ostane po strani od projektovanog Srpskog zanatlijskog društva.«⁵²⁾

⁴⁷⁾ Građa... dok. 283, str. 517, dok. 258, str. 258—259.

⁴⁸⁾ Građa... dok. 281, str. 279—281.

⁴⁹⁾ Isto.

⁵⁰⁾ Isto.

⁵¹⁾ Slobodna riječ, 1905. br. 17, str. 4.

⁵²⁾ Građa... dok. 278, str. 515—516.

Na osnovu saslušanja od 24. avgusta 1905, Vladin povjerenik ja zaključio da je Plavšić odigrao značajnu ulogu u osnivanju »Radničke centrale«, i da se sigurno može pretpostaviti da je on intelektualni začetnik svih ovih priprema.⁵³⁾ O Plavšićevoj djelatnosti među radnicima Vladin povjerenik bio je obaviješten tri nedjelje prije ovog saslušanja, pa je čekao pogodan momenat za njegovo protjerivanje iz Bosne i Hercegovine. Ta prilika mu se pružila kada su na Plavšićev poziv (19-og, ovog mjeseca), cipelarski radnici osnovali udruženje bez znanja vlasti. Neumorni agitator i organizator sarajevskih radnika nije dugo ostao u Bosni i Hercegovini, »(...) osuđen je presudom Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo od 24. VIII 1905. br. 1530 kazn. res. radi zabranjene agitacije među radnicima, besposlenosti i pomanjkanja sredstava za izdržavanje na izgon iz Bosne i Hercegovine.«⁵⁴⁾ Tako je Jerotije Plavšić završio svoj boravak u Bosni i Hercegovini kao i mnogi drugi agitatori prije njega. Ostavio je iza sebe neizbrisive tragove na putu klasnog organizovanja radništva u Bosni i Hercegovini. Zajedno sa Mićom Sokolovićem, Ivanom Kraljem i Josipom Lipertom i drugima iskoristio je pogodan momenat i ekonomsko-socijalni pokret usmjeravao na klasno organizovanje, boreći se pri tome dosljedno za principe internacionalizma protiv nacionalne isključivosti i tradicionalne esnafske zatvorenosti.

Počeci radničkog pokreta u Banjoj Luci vezani su za dolazak Martina Zreleca, krojačkog radnika iz Đurđevca u Podravini. Po dolasku u Banju Luku, Zrelec je prvo organizovao štrajk krojačkih radnika (septembra 1904) koji je nakon šest nedjelja uspješno završen. Ohrabren ovim uspjehom, on je naredne, 1905. godine, pristupio osnivanju Radničkog socijalističkog prosvjetnog društva »Zora«, koje je trebalo da bude kopija Jugoslovenskog socijalističkog društva »Danica« u Gracu. O osnivanju ovog Društva zagrebačka **Slobodna riječ** pisala je sljedeće: »3. decembra 1905. sazvana je u Banja Luci skupština radništva sa dnevnim redom: 1) Potreba radničke organizacije; 2) Osnivanje prosvjetnog društva. Referent je bio Cistler iz Zagreba. Predsjednik skupštine bio je Martin Zrelec, a zapisničar Marčetić. Prisustvovalo je oko 180 osoba, a od ovih do 150 klasno-svjesnih radnika. Ostali su bili pisari i daci, koji su došli da je smetaju. Na skupštini je izabran odbor od 5 lica: Zrelec, Franjić, Marčetić, Višekrunić i Paloš. Odboru je povjerena izrada pravila Prosvjetnog društva i saziv nove skupštine koja će prihvatiti pravila.«⁵⁵⁾ U sljedećem broju **Slobodna riječ** objavila je i drugi dopis iz Banje Luke u kome se kaže: »10. decembra sazvana je druga radnička skupština u Banja Luci s ciljem prihvatanja pravila Prosvjetnog društva. Na skupštini su Pravila jednoglasno usvojena i donesen je zaključak da se u što kraćem roku podnesu Vladi na potvrdu da bi društvo odmah počelo sa djelovanjem. Skupštini je prisustvovalo oko 200 radnika.«⁵⁶⁾ Iako se radnicima žurilo, Pravila ovog Društva su odobrena tek 1907. godine.

⁵³⁾ Isto. Pod. »Radničkom centralom« misli se na Glavni radnički savez.

⁵⁴⁾ Građa... dok. 282, str. 281.

⁵⁵⁾ O tome vidi: Martin Zrelec, Memoari, Institut za istoniju radničkog pokreta u Sarajevu; **Slobodna riječ**, 1905, br. 23, str. 4; V. Korać, n. d. str. 330.

⁵⁶⁾ **Slobodna riječ** br. 24, 20. decembar 1905. str. 4.

Stevan Ivanić napisao je 1906. godine u »Slobodnoj Riječi« nekoliko članaka o jugoslovenskim radničkim udruženjima u Austriji. On je pisao: »Društva, mjesto da bude i utvrduju razrednu svijest svojih članova, a naročito onih koji su došli

U prethodnim radovima o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini isticana je prvorazredna uloga ranije navedenih radničkih vođa, dok su manje analizirani prvi radnički odbori za pregovore sa poslodavcima i privremene uprave pojedinih strukovnih saveza i Glavnog radničkog saveza koji nastaju u toku proljeća i ljeta 1905. godine.

U pokretu zidara i tesara ističu se od stranih radnika, pored Kralja i Liperta, Franjo Raušer, Đuro Fikeis i Andraš Kanja, dok su i ostali članovi privremene uprave Saveza građevinskih radnika bili stranci. Franjo Raušer je 1906. godine postao drugi sekretar Upravnog odbora Glavnog radničkog saveza, a Đuro Fikeis je izabran za predsjednika Saveza građevinskih radnika. Andraš Kanja zastupao je radnike zajedno sa Kraljem i Lipertom, bio je prvi horovođa Radničkog pjevačkog društva »Proleter«, koje je prvi put javno nastupilo na Radničkom zboru 27. avgusta 1905. godine, a 1906. izabran je za potpredsjednika Saveza građevinskih radnika.⁵⁷⁾

Prilikom štrajka kovača i kolara, početkom juna 1905. godine, zahtjeve je potpisalo 39 radnika od kojih se za 20 može pouzdano utvrditi da su stranci. Njih su zastupali: Andro Danko, Feliks Vjekovski, Anton Šikić. Alojz Matković, Franc Zvižaj i Roman Kučan.⁵⁸⁾

Sarajevski moleri i farbari podnijeli su 15. maja zahtjeve svojim poslodavcima, a 25. istog mjeseca pregovori su uspješno završeni. Radnike su zastupali: Andrija Kulier, Karl Mittendorfer, Karl Josanz i Johann Probojčević. Od ove četvorice predstavnika K. Josanz i J. Probojčević ušli su u Upravni odbor Saveza soboslikarskih i ličilarskih radnika koji je konstituisan 23. oktobra 1906. godine.⁵⁹⁾

U procesu početnog organizovanja strano radništvo se javlja zajedno sa domaćim i veoma je teško izdvajati njihovu posebnu ulogu organizatora radničkog pokreta. Sa sigurnošću se može utvrditi da radnički pokret u Bosni i Hercegovini počinju propagirati i organizovati kvalifikovani radnici modernih zanata. Analiza porijekla potpisnika zahtjeva pojedinih struka u 1905. godini pokazuje da ih je većina strane narodnosti, od kojih opet znatan dio sa mađarskog, češkog i njemačkog područja. Taj odnos varira od struke do struke i odražava se i u odborima za sklapanje kolektivnih ugovora i u privremenim upravama pojedinih strukovnih saveza iz 1905. godine. Međutim, kad je riječ o neposrednim osnivačima Glavnog radničkog saveza, stanje je znatno drukčije. Poslije

---

»od dole«, ona su ih samo skupljala oko sebe radi zabave i dangube. O svijesti radničkoj o utvrđivanju solidarnosti, o prosvjeđivanju za socijalističku — politički i ekonomsku borbu — često se mjesecima, pa možda i duže vrijeme nije čulo ni riječi«. (Slobodna Riječ« br. 18. 12. sept. 1906, str. 3). U sljedećem napisu sa istom tematikom Ivanić se osvrće na radničko društvo »Danica« u Gracu, čiji je član. O načinu rada i tematike kojom se društvo bavi piše sljedeće: »Mi u »Danici« izabrali smo borbu za opće pravo glasa u Austriji, početak borbe za slobodu štampoe u Hrvatskoj, početak borbe za opće pravo glasa u Srbiji, Rusku revoluciju. Na konkretnim slučajevima smo se osvjedočili o razrednoj borbi proleterijata, o potrebi političke borbe uporedo sa ekonomskom, o odnosu buržoaske demokracije prema proletarijatu itd.«. (»Slobodna Riječ«, br. 20, 10. oktobar 1906, str. 5). Na osnovu ovog može se donekle odrediti fizionomija društva čije je osnivanje pokrenuo Martin Zrelec u Banjaluci.

⁵⁷⁾ K. Isović, Generalni štrajk, tom II, knj. I, dok. 14, str. 79.

⁵⁸⁾ Grada... dok. 266, str. 269—270.

⁵⁹⁾ Grada... dok. 262, str. 262—266; K. Isović, Generalni štrajk... tom II, knj. I, dok. 16, str. 84.

poziva na radnički zbor 27. avgusta 1905. godine koji je imao na dnevnom redu osnivanje Glavnog radničkog saveza pojavljuju se isključivo domaći radnici: Ilija Kamber, zidar, Ethem Mostić, bojadžija, Mičo Sokolović, knjigovezac, Ivan Šapina, drvodjeljac, Matija Grubišić, zidar, Eliza Šimić, tekstilna radnica, Mustafa Handžić, obućar, Jovo Tanasić, opančar, Mair Lävy, krojač, Savo Kapor, tekstilni radnik, i Đordo Mandrapa, opančar. S obzirom na nacionalno-konfesionalnu strukturu domaćeg radništva, lista potpisanih sazivača je sastavljena vješto i sa dosta smisla za propagandu. U njoj su zastupljeni Srbi (4), Hrvati (4), Muslimani (2), Jevreji (1) i jedna predstavница radnica.

Stanje je slično i u sastavu Privremene uprave Glavnog radničkog saveza, koja je izabrana na zboru 27. avgusta 1905. godine. Sačinjavali su je: Alojz Supančić, krojač, Ilija Kamber, zidar, Ivan Salamunović, krojač, Mustafa Handžić, obućar, Luka Tonković, zidar, Anto Salamunović, moler, Pavo Černek, moler, Većeslav Hodak, stolar, Rudolf Fatter, stolar, Ivan Šapinović, stolar, Stefan Sekovanić, Mihajl Petrović, sl. slagar i Mičo Sokolović, knjigovezac. Od 13 članova Privremene uprave samo su četvorica stranci, i to sa srpskohrvatskog i slovenačkog jezičkog područja.

Objašnjenje za ovakvo stanje može se dati samo u sferama pretpostavki. U Sarajevu je 1905. godine domaće radništvo bilo brojnije od stranog, međutim, u ekonomsko-socijalnom pokretu u proljeće i ljeto strani radnici su bili brojniji, što ukazuje na njihovu veću spremnost da se bore putem klasnog organizovanja. Veliki broj domaćih radnika valjalo je tek zainteresovati za organizovanje i pristupati im veoma oprezno. Ako se ima pred očima činjenica da domaće građanstvo (naročito sitne zanatlije i trgovci) vidi i osjeća u strancima svoje glavne konkurente s kojima ono nije lako izlazilo na kraj, vjerovatno se ni stav domaćeg radništva prema stranom nije mnogo razlikovao. Stvaranje radničke organizacije na čijem bi čelu bili strani radnici nije ulivalo mnogo povjerenja domaćim radnicima. Kada su bile u pitanju pojedne struke, tu se moglo postupiti prema većini koja je bila zainteresovana za organizovanje, ali pri stvaranju Glavnog radničkog saveza, čiji je djelokrug obuhvatao čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine i sve struke, vodilo se računa o brojnijem domaćem radništvu. Pored toga, svako značajnije eksponiranje stranih radnika u vršenju agitacije, vlasti su mogle proglasiti opasnim po poredak i kao takve odstraniti iz Bosne i Hercegovine.

Pri svemu ovome ne smije se zaboraviti ni konzervativizam najvećeg dijela domaćeg radništva koje nije lako prihvatilo ono što je bilo novo i uneseno izvana. I u legalnom periodu djelovanja radničkog pokreta koji počinje 14. oktobra 1906. godine stanje se neće znatnije izmijeniti. U Upravnom odboru Glavnog radničkog saveza glavnu riječ će voditi radnici sa srpskohrvatskog i slovenačkog jezičkog područja.

THE ROLE OF FOREIGN LABOUR IN THE ORGANISATION OF THE WORKERS MOVEMENT IN BOSNIA-HERCEGOVINA 1878—1906

Summary

Foreign Labour came to Bosnia-Hercegovina immediately after the occupation in 1878 and presented a most heterogeneous social creation in which three basic categories may be seen. The first consisted of a thin layer of highly-qualified and well-paid working force which was brought in by government and private investors. The second, qualified workers in modern trades who came looking for work in Bosnia-Hercegovina and became employed in industry and crafts. The third and largest category consisted of unqualified and semi-qualified and workers who came for various seasonal work: railway building, forests, and building etc.

The meagre fragmentary archival material shows traces of socialist agitation in Bosnia-Hercegovina (from 1880) connected with the foreign labour. Methods of propaganda were various — verbal agitation dealing out pamphlets, brochures and books of propaganda — and the ideals of some agitators which is only possible to ascertain from some publications which the police had looted — »Freiheit«, »Sozialdemokrat«, »Arbeiter Zeitung« »Sloboda« (freedom) »Radnik« (Worker) and so on.

From isolated and episodal appearances of socialist agitation and actions there gradually developed a expertise organisation. The workers belonging to the new professions for Bosnia-Hercegovina started it — the railway workers and printers. Having been caught up earlier in the workers movement of their own country or district, they continued to organise themselves in Bosnia-Hercegovina. These two professions organised themselves on a cultural — entertainment (the railway workers) and sick-benefit basis (the printers) i. e. on a basis such as the government allowed and within the framework permitted they smuggled their class activity.

The process of wider expertise organising began in Bosnia-Hercegovina in the Spring and Summer 1905. It was the integral part of the movement of one part of labour in Sarajevo for improving their economic and social position. A whole series of strikes led by various professions: carpenters, brick-layers, sanyers, blacksmiths, wheelwrights, painters and decorators, bakers and workers from the carpet-weaving factory resulted not only in the improvement of pay and shortening of working hours, but also in more significant and far-reaching changes which consisted in the changeover to collective working contracts and the founding of professional organisations, associations and the Main Workers alliance. Foreign workers played an, important role in this movement among them Ivan Kralj, a carpenter from Staier, Josip Lipert, brick-layer from Ilock and in particular Jerotije Plavsic, a shoemaker from the surroundings of Shabac, should be remembered.

Foreign workers from the Serbo-Croatian and Slovene speaking areas played the most important part in the efforts to organise the workers movement in Bosnia-Hercegovina not forgetting the contribution of some workers leaders from the German, Czech and Hungarian speaking areas. Although the protagonists of this semi-legal phase of the workers movement represented the national languages and confessional mixtures of South-Eastern Europe and the Balkans, on the Bosnia-Hercegovinian plan they showed themselves to be particularly adept at the internationalism characteristic of the working class from the epoch of the IInd International.